

Leo Tuor, Settembrini

Leo Tuor sco el viva e scriva: Impressiuns dalla lectura

DA ALEXI DECURTINS

In tetel fasierli

Settembrini! Percass ch'ei va buca da metter a casa in num da famiglia (grischun), dei immediat el Cudisch da telefon da Milaun! Leu eis el segir d'anflar. Quei cussegl deva professer Huber a Turitg. In carstgaun bunamein aschi original e ballistru sco nies eremit da Valtenigia. Denton, co far da runar la schartecca da Milaun a Cuera sur il Sogn Bernardin, e co da manevrar ella aschia ch'ins survegni las informaziuns, senza urbir ô grazias da Google e Microsoft?

A tgi ed a tgei regorda «Settembrini»?

Leo Tuor segida. Settembrini ha forza da far cul meins da settember. Il meins da ramadam e «rambazamba» dils catschadurs grischuns. Cu els fan la curantina cun calzerar per las pitgognas e pigiureschan sco petgalenns.

Il meins che la regenza s'adressescha als pievels affiliai en persuna cun ina enciclica «rerum vetustarum». Anime-scha da tener culla fairness e cul spért patriotic. Buca semplamein bumbardar sin tuttas varts e senza risguard.

«*Pil cantun ei la catscha buc ina cultura, moein in cult, in politicum*». Ina spezia da GmbH, societad cun responsabladad limitada per promover personalitads.

La valur da marketing dalla catscha ei buca da sutestimar. Insumma: Con ditg va ei aunc ch'il suveran instituescha in departament exclusiv per la catscha? Lu savess ins slargiar da dretg la fundamenta, generar plazzas da lavur, procurar per «reglias cauldass», e scaffir ina burocracia cun birolists e «birolats» e cun formulars raffina e statisticas. Sinaquei che la catscha marschi da sesezza e ch'ella vegni la finala in bi di danvonz. Gnanc tgisà: «*La lavur da biro dat inenorma qualitad alla catscha*».

La messa da sogn Hubert, igl act hubertian da ventschidas, tucca ei da salvar. Cun sias novas isonzas neu dil Tirolo ed ord Baviera, cun munduras e rentamogns alla Franz Joseph Strauss, corns da catscha e halalis e cun in apertiv scosauda. Ella fa bien per la gigina e cureisma passentada. Ils smagrentai san puspei serefar e dustar las queidas dil bi e dil bein. Ed ils mieds da massa fan tgaubrochels e marclas per puder tschaffar ils futurs dignitaris e sponsurs ella camera.

Settembrini ha franc era da far cun sitta. E sitta sett'ins cun uaffens dalas pli differentas species: Martinis, Bissonis etc. Pia, era las marcas da buis, in punct d'empunir. Ni, podà el mender cass il sitta maluardau cu ei fa «brin». Gliez vala mo per la finiziun sin -brini.

Entschattas en Lombardia

Seigi sco'i vegli! Settembrini ei e resta in num talian, sco Lamborghini e Balzarini.

Igl autur entschiva siu «opus ultimum» cun Erasmus da Rotterdam. Il cauhumanist va sin cauras alvas zanua en Lombardia alla tscherca d'in premi litterar. «Bologna», che liquidescha oz da bi maun nos gimnasis humanistics e remplazza els cun rauba da bratsch, era gia lu in center renomau dil spért e reparteva las arbagias. Sco dil rest a nies humanist grischun, Simon Lemnius, translatur reconuschiu dall'Odissea da Homer en latin.

Erasmus ei en cumpignia d'in vischander cul num «Barlichin». Lez persuls, catschadur e guid da muntogna, torna anavos e resta ellas Alps. Il magister perencunter tegn aunc cul chiant classic e scriva «Il Laud dalla Narrada». Lien dedichescha el in pèr bufatgas paginas alla catscha ed als catschadurs.

Pigl auter svanescha Erasmus senza

Leo Tuor

fastitgs. Mo enstagl sezuolan canvaus da reminiscenzas grecas e latinas, veglias filosofias sur dalla veta, neudaden sco sdrems da tschaghera sur la stgeina dils cuolms. Diogenes da Laerte smeina la bitgetta, mo Plutarco e Herodot stattan buc anavos culla fiffa. Enqualgadas mettan els nies autur bunamein en brauncas.

Settembrini e Settembrini

Nus essan aunc adina fitgai tier Settembrini. La litteratura europea ei in camp senza funs e riva. Tgisà sche Settembrini fuss buca zanua en arma e mass a turitgond tras ils buals poetics?

E daveras, tier Thomas Mann, ella «Muntogna magica» (Zauberberg) fruntein nus sigl apiestel. L'ovra ha da far nuot culla catscha. Persuenter culla magia sempiterna da nossa pezza.

Ella sefatschenta cullas mangognas e cullas fantasias zuppadas, cullas pisziuns ed ils vezis dils carstgauns. Lez ein chignai en ina clinica e vegnan baul u tard sut las rodas dil «Triumf dalla medischina». Il grond catschadur, «la malsogna dil lom», cun sias miriadas bacterias, vegn a satiuer e derscher els senza schanetg. Cun carstgauns sauns san ils miedis enconuschentamein buca tgei entscheiver.

Settembrini (quel da Mann) ei in lontan vegnentsuenter dils revoluzzers e carbonaris talians. Damaneivel dalla frammassunaria. El vesa ora empau trits e sfranzlaus, zaco sco in tila-orglas (Drehorgelmann). El fa part dalla «Uniun pil progress en rocla». En sac ha el filosofias a sfrac. Cun enconuschentschas classicas e humanisticas e cun sias ideas rebellas catscha el stitgettas al giuven Castorp, arrivau da frestg a Tavau. Atgnamein mo sin viseta. Mo era Castorp sto hotten sut ils veiders dils radis-X. In tec allaga survegn el la temperatura necessaria per ch'ins tegni el afuns ed ella horizontala, pigl avantatg da Tavau e da siu wellness (beinesser) asmatic.

Ha Leo, il «rustgalitteratura», giu vent dil missignin rebel da Tavau? Pauc emporta! Omisus Settembrinis ein da tempru semeglionta. Els san che la «veta ei buc in sugus». Han da sbatter causas cun sesez, ein critics, sceptics, cinics, lavuran culla tecnica zanistrera, vul dir culs paradoxs, las schinumnadas flancas cun «tuorn» (Drall) nunspitgau. Ein plein teccas e clancas, e dotai cun in humor schetg che paga la finala per biaras bottas e tumplentgas. E talas vegnan repartidas dretg e seniester sco pischuttas. Ed ellas arrivon adina lu cu ins spetga ellas il meins.

Samuel, il retg biblic, aveva extirpau tuts quels che «schevan il vòr» (profets e lignaders dil destin). El leva buc esser disturbau da presentiments e quets en siu far e demanar autoritar. Siu fegl Saul fageva il davondavos sco siu bab. Mo catschautas ellas stretgas dils Filistins, ha el anflau negin'otra untgida che da tscherca agid tier quels paucs che eran aunc vanzai da dir il «vòr».

Numnadamein da far clamar els siu bab ord fossa e seschar cusseglar da lez. Cun pign success. Samuel vegn neunavon malidis. Capeivel: Ils morts vulan lur ruuas e san buca cusseglar pli ils vivs.

Il catschadur transalpin en Surselva

Settembrini, arrivau el Grischun, semischeda culs babs nutriders digl autur: il Gion Battista ed il Gion Evangelist Silvester Levy. Schumellins uniovals, strusch da tener in ord l'auter («*mo la mamma saveva tgeinin ch'era tgeinin*»). Vitier vegnan aunc la figura transalpina dil muotureglia, Barlichin, e per entscheiver, dus aungheis pertgiraders: Gabriel ed Asrael. Aungheis pertgiraders sa il catschadur alpin duvrar malamein. Tuts s'identifichesch, sch'ei fa basegns, cun Leo sez. E quei ei bien aschia.

Strias «vetas» cun veta e meinis

L'identificaziun da pliras persunas en ina scaffescha simbiosas e sinergias nundetgas, mo buca levas da tener a mistregn. E quei era per la raschun che las ragischs sursilvanas, la litteratura romontscha orala e scretta (canzuns popularas, versets d'affons, La Consolaziun, Hansemann e Theodor de Castelberg) vegnan ruc a ruc alla surfatscha e van inengliauter, grev da distinguer, e seligian cun l'ierta classica e humanistica. Il resultat ein meinis e vetas plitost singulars:

«*Catschadurs da camutschs ein admiratur dil tschiel e litterats. Camutschs e cudichs ein lur veta, la litteratura lur palorma (marendia)*».

Els feman Monta Blau (mp,mp,mp) che las levzas sescuffan sco uders da velos. Ils zugls fimaglia dessen oz dil nas si al pursaniun american Al Gore. Ils schanis beiban in Montagern schiscentau e legian stediamein Montaigne, Homer, Herodot e Plutarco ed aunc biars auters.

Lur lungatg ei cuorts, lapidars, scarpetscha e sesurdar, serepeta, ha téf da diari. Suttaponn van els mingamai en cumpleina urgiadira cun si capiala ed en calzers. Ton per esser prompts, sch'ei dat alarm e canialas anetgas, ni sche buttatschs cun egl sesguschon da quei maluardau entuorn las cantunadas.

«*Els ein sez pigns dieus e fuorman carstgauns e camutschs tenor lur semeglia*».

«*Els ein meisters da pischar encunter il vent*» (adina culla resca da vegnir bletschs).

Enzatgei sa denton era Settembrini: «Il leger da memia mazzi il gaudi dalla catscha».

Metamorfosas

Il nurser da Carpet ha menau onns ora a beinplasher las massas lanusas pils tschanchels entuorn. Mo mintga sapocu in tschanch che mava sia agna trutga e fageva dis en il botsch. Sulet el e siu tgaun, ed eventualmein la nuorsa da stgella, decidevan sin tgei vart che la muntanera detti. En quei mund dalla massa ha el empriu d'enconuscher da rudien la cuntrada e la natira. Il tschiel ch'el spiegescha giu da notg culla «darvena», cu la gliana va si maiestusa sur la stgira Garvera. Las steilas che splenduran e sbrenzlan ni ch'ei, tun tenor, en scalgias cun il catschadur sez e ses quitaus.

Il tschiel ei in ver univers, ina pastira bia pli vasta che la Gaglinera. E sur el giran senza cal las figuras heroicis, epicis e mitologicis, fuormas ed enzenas, en las pli diversas gruppaziuns e direcziuns. Segirs avantatgs per s'avischinar alla catscha, in terren nua ch'il carstgaun ei savens persuls culla natira e cul tschiel e nua ch'el sa buca plidentar igl internet.

Cumpatg ch'il «Bien pastur» da Carpet, empaladur da muntaneras, ei sconvertius denton tiel carbonaro indi-

vidualist. Ed empau sco Dabelju Bush, eis el per la democrazia da basa e pigl art da construir stadis. Ils contuorns dalla Greina semeglian per memia igl Afghanistan. En quei mument d'ina viulta spirtala vegn la catscha sco clamada.

Il catschadur selvadi en acziun

1839 proclameschan ils Statuts grischuns bi ademplat:

«*La catscha da camutschs ei scumandada a tuts jasters, era (ad jasters) domiciliai el Grischun. Ella ei reservada mo als nazionalis Grischuns*». Las amazonas e soras confederadas ein perinaga aunc davosura ella draussa, mo spetgan cun desiderii e brama il clom da Diana ni oz quel da Widmer-Schlumpf.

Democrazia vul era dir: il pievel decida, la forza gronda schai els purs, ni: els catschadurs. Cun lur flentas da ballins fan las cassaccas verdas stender giu combas la regenza sch'ei cunvegn. Muossan ils barcuns cotschens als da Cuera che mustregian e mudregian els cun examens e damondas e cun in lungatg tudestg e romontsch da precisium ballistica, situaziuns che fussen per Chaplin in pegliasis da visualisar.

«*La lescha essan nus. Il tric ei da schar crer. Lubi ei tut. Ins sto mo buca schar pigliar*».

«*Nossa famiglia (quella da Settembrini) carteva buc en las autoritads. Liquidava l'autoritad cun la fantasia, sch'ei stueva esser*».

Catscha e fantasia

Leo Tuor tegn culla fantasia e cun las historias da catscha.

«*Tuts carstgauns ein plein historias. Mo las historias ein tuttas veras mo miez. La pura veradad tenessen nus buc ora*».

«Settembrini» sveglia gia per sei la fantasia. Quei ei buc il mender.

«*Il pli bia fantasia han ils affons. Perquei ein els in potenzial prigulus*».

Fanzegnas e historias vegnan buc alla cuorta el cudisch, anzi vivan savens per sezzas, ligiadas sulettamein dil cantus firmus, vul dir dil tema dalla catscha.

Il meglier capeta, sch'ellas sebuglian en moda organica ina cun l'otra. Per semeglia Settembrini vidlunder da mussar, co ins pren ora in camutsch sco la gliued cun siu curtellatsch, engravau cun motivs dalla catscha sil piertg selvadi caledonic tier Homer ed Ovid. Il catschadur, en prun cun sias temas e cun siu mal, sper igl empren camutsch, al qual el haveva mirau per disletg els eglis. Il catschadur che observa cun flad retenui la caura camutsch, isolada dil rosch, che schendra nova veta. Il catschadur ch'ei per ti culs «spéts» ni cun l'umbriva da Gionanto Solèr (sedisgraziuzias sillas bleisas dil Terri).

Ina rapsodia alpina

Diltut sa Tuor buca sefar libers dalla massa. En quei sepresenta el sco in giuvnal da Muoth. Buca per nuot ch'el ha luvrau e mulau ditg e liung vi da quell! Ils aungheis ein in bien exempel persuenter. Ei dat buca mo in Pertgirader ed in Strunglader. Tuor metta a mischun entiras rasadas dad aungheis e dat ad els ina tezla entuorn culiez. Empau sco las vaccas els mulets da Muoth. Mo lezzas ein da carn, feron ch'els aungheis van en nuot, sch'ins tschappa els per las alas.

Quei haveva gia Jacob experimentau el Veder Testament. In'entira notg ha el lutgau, u cartiu da lutgar, cuagl aunghel tochen viaden el far dis. Lu ha igl aunghel, ch'era a fin cun siu latin, supplicau: «Lai dar mei!». «Gliez vegn buc en damonda, tochen che ti has buca benediui mei». Dapi lu ha Jacob giu num Israel. Mo ina noda ei restada. In da ses caluns era slugaus e lavagaus. Dad ir a catscha sper Esau matei buca raschienen pli.

Mo era las nossadunns passan zanua

revista en liungas processions sco las nuorsas da Carpet. Nossadunns per mintga riug e mintga fiug. In'otra ga ei si ils «paternollers» claustrals che contan e psallan la horas. Tons sogns Placis senza tgaug e senza gargatta. E sez igl autur fa curvien, co quei sappi funcziunar.

La fantasia va atras cun Leo. Beinduras havess ins mustgas da far sco il pur da Medel en difficultads cul vent da turmeigl, che spelava sias panuglias da fein. Prender il cunti da sac e trer el siado ell'aria per far calar il striegn.

Lu puspei paginas ch'ins emblida buc aschi spert. Tgei deletg da suandar il til dils Cantunals, dils «balduchiners», cun cafanun e buis! La grischunaria dils catschadurs da professiun giu dallas gondas da Diesrut! E quei ferton che Settembrini e l'umbriva da Gionanto Solèr han terrau egl Asil Federal «da scumandau» il Buc Federal, in patagner, ed ein sin ina da transportar la bestga sco sche nuot fuss a casa.

Era concernent il lungatg ei la vischinonza da Tuor cun Muoth palpabla. Il gigant da Breil ha savens il lungatg e sia forza che van cun el sur tuts tschops ora. Mo el ha mesiras e remas che tegnan ensemen sco dubas.

Tier Tuor entscheiva il lungatg magari en moda migeivla e transparenta. Ni ch'el ei enorm directs, prius giud la bucca dils catschadurs. El meandrescha cumadeivel tras ils plauns paludus dalla Greina. Risguarda detg pulit la grammatica e l'ortografia. Mo cu ei entscheiva a pender sbova el senza misericordia a val. Ei rambotla «follmantel», sco las scalgias da plattamorta giu dil Péz Stgjr. Arrivond ellas stretgas ed els cataracts dalla «Frontscha», ei il schischuri perfetgs.

Igl ei da supponer ch'il lectorat hagi spert fiers la forsch gronda da tunder nuorsas els tschofs da geneivra e seigi sbriguas dalla vart. Il lungatg da Tuor crescha e recreescha sesez dafertontier. Novs plaids, novas muntadas, novas funcziuns. Per part savess ins stavlar buca mo aungheis, nossadunns e paternollers, moein era in niev glossari.

Quei fa patertg vid il meini e constat da Rodolphe Toepffer:

«*Sch'ins vesa e realisescha la ribezia e la potenzialitad digl idiom, ein las ideas dils scienziats da tagliar e smuttar quel trasora, ina vera furbaria (ànerie). Tschintschar e risdar ei buc ina scienza, moein ina necessitad per sviluppar nies esser e nossa natira*». Detg smalefix bein, schess Leo Tuor.

Puspei anavos els cuolms ?

Il da Carpet seigi, suenter «Onna Maria Tumer», puspei anavos els cuolms. Mo, ha el bandunau els zacu e vegn el insumma libers da quels?

Han sia vusch rauca e siu falset, che disparegian dil chezer culla musica sferica dils chors, calu da clamar? Ha il davos avemaria dils signuns resunau giu da Carpet e Ramosa?

Cheu stuess ins regurdar Leo vid sia atgna maxima: «Prender sesez memia serius, quei fa ch'ins vesa ora culs onns sc'in monument».

Per in monument eisi onz baul. E Lardi vegn, sco las caussas stattan, ualvess a surdar al da Carpet la medaglia «bene merenti».

«*Ei tonschi che la catscha (e la cultivaziun dil lungatg) entscheivi cul Cantun e cali culla Regenza*». Era «Nossa litteratura munglassi buc entscheiver cun la Consolaziun e calar e cun la Crestomazia».

Mo lu fa il Tgaper rauc da Crestlianders bein da sgarar vinavon siu viers e susentar il Romontschs, sco ils pivs giu dil Crap da Flem en la «Dertgira nauscha da Valendaun». «Ver oisi», ha il «da Broil giu getg» cun perschasiun e serrau il cudisch dallas epistlas.

Settembrini, Leo Tuor, Editura Surselva Romontscha ISBN 3 03900 910 9, da retrer tier LR Surselva, prezzi 25 francs.